

ПРАВО І СИЛА. ПАРЛАМЕНТАРИЗМ ОТТО ФОН БІСМАРКА

*Проаналізовано діяльність Отто фон Бісмарка у пруському ландтазі і його ставлення до парламенту Німецької імперії.
The article analyzes Bismarck's activities in the Prussian Landtag and his treatment of the German Empire's Parliament.*

Перманентне загострення протиріч у відносинах між виконавчою і законодавчою гілками влади в нових країнах, які з'явилися на пострадянському просторі, зокрема в Україні, викликає у політичних і державних діячів інтерес до історичного досвіду попередників. Їх увагу привертають, передусім, непересічні особистості, які у переломні та складні моменти суспільно-політичного життя справляли вирішальний вплив на формування державної політики і визначали характер реформаційних перетворень. Такими були, наприклад, Авраам Лінкольн і Франклін Рузвельт у США, Конрад Аденауер у ФРН, Шарль де Голль у Франції. Ці лідери "твердою рукою" у співпраці, а частіше у протистоянні із законодавчими органами досягали радикальних змін у долі своїх народів. До таких особистостей можна віднести і першого канцлера (голову уряду) Німецької імперії (1871–1918), визначного державного і політичного діяча князя Отто фон Бісмарка. Саме він став ініціатором об'єднання німецької держави за допомогою насильницької політики "заліза і крові". "Німеччина дивиться не на лібералізм Пруссії, а на її могутність... Великі питання часу вирішуються не промовами і парламентськими резолюціями – це була помилка 1848–1849 рр., – а залізом і кров'ю" [1, т. 1, с. 10], – проголошував Бісмарк.

Протягом восьми років (1862–1870) на посаді прем'єр-міністра Пруссії Бісмарк наполегливо долав внутрішні і зовнішні перешкоди на шляху історично необхідної єдності Німеччини. У складний період становлення єдиної німецької держави і перші двадцять років її існування (1871–1890) "залізний канцлер", як називали Бісмарка, визначав напрями розвитку нової Німеччини, характер її внутрішньої та зовнішньої політики. Як канцлер найбільш милітаризованої держави і талановитий дипломат [2], Бісмарк, одночасно, мав визначальний вплив на розвиток міжнародних відносин у Європі в другій половині XIX ст. У сфері зовнішньої політики Бісмарк діяв одноосібно і майже необмежено. Німецький імператор (кайзер) літній Вільгельм I, який затверджував міжнародні договори, не міг, інколи всупереч своєму бажанню, протистояти волі і натиску рішучого канцлера. За словами німецького дослідника Андреаса Хіплґрубера Бісмарк справляв на Вільгельма I "демонічний вплив" [5, с. 49]. У той же час низку важливих проблем внутрішньої політики, зокрема бюджетні витрати, канцлер був змушений вирішувати лише за згодою парламенту (бундестага), який складався із двох палат – бундесрата (Союзної ради) і рейхстага (палати представників). Рейхстаг, який обирався на основі загального виборчого права (цього права були позбавлені військовослужбовці і жінки), наділявся законодавчою ініціативою, але вона обмежувалася правом Союзної ради, яка призначалася імператором із представників окремих земель, та імператора накладати вето на рішення рейхстага.

Відносини Бісмарка з рейхстагом були надзвичайно складними і перманентно напруженими. Відповідно до німецької конституції 1871 р. (проіснувала до 1918) Бісмарк був змушений співпрацювати з рейхстагом, хоч його негативне ставлення до представницького органу держави і парламентаріїв сформувалося ще в роки виконання обов'язків депутата Об'єднаного пруського ландтага в Берліні (1847), депутатства в Другій пруській Палаті (палати депутатів) і в Ерфуртському рейхста-

зі (Союзному парламенті) у 1849–1850 рр., а головним чином, коли він очолював уряд Пруссії у 1862–1871 рр.

Перший досвід парламентаризму Бісмарк набув в Об'єднаному ландтазі, першому не обраному, а створеному одноосібною волею пруського короля Фрідріха Вільгельма IV парламенті Пруссії із представників восьми провінційних ландтагів. Об'єднаний ландтаг мав віднайти кошти на будівництво залізниці, що зв'язувала б Берлін і Східну Пруссію. Пруські ліберали, які сформували опозицію, посилаючись на урочисту обіцянку батька короля Фрідріха Вільгельма III ще під час антинаполеонівських війн надати Пруссії конституцію, були налаштовані скористатися нагодою, щоб зажадати створення народнообраного парламенту. Бісмарк, зайнявши позицію відвертого "охоронця" монархічного устрою в Пруссії і противника парламентаризму, виступив із засудженням парламентської опозиції трону. У своїх мемуарах Бісмарк згадує: "Мені здавалося негідним, коли за те, що нація сама себе визволила, вона збирається виставити королю рахунок, плата за яким має бути здійснена параграфами конституції" [1, т. 1, с. 14].

Незважаючи на негативістське ставлення до парламентаризму, Бісмарк втягнувся в політичну діяльність, зацікавився парламентськими справами, вів активні переговори у кулуарах і взяв участь у різноманітних нарадах і зборах. Виступаючи проти ліберальної опозиції, Бісмарк досить швидко здобув авторитет у крайніх правих колах, близьких до королівського двору, й ім'я в політиці. Однак із самого початку, продемонструвавши воєвничий характер, майже рознузданість, він став фігурою певною мірою одіозною, підтверджуючи прізвисько, яке він отримав за нестримну вдачу сільського поміщика (юнкера) "дер толле Бісмарк" ("скажений Бісмарк") [3, с. 36].

Загалом ще на початку парламентської кар'єри Бісмарк проявив себе "затягим і твердолобим консерватором" [6, с. 51]. Найрельєфніше ці риси проявилися в роки революції 1848–1849 рр. Революційний вибух у березні 1848 р. у Пруссії спровокували Бісмарка до авантюристичних задумів; він збирався повести своїх озброєних селян на Берлін "визволяти" короля, який перебував у "полоні бунтарів" [1, т. 1, с. 16].

Незважаючи на те, що під час поїздки в Берлін йому не вдалося організувати збройний виступ проти берлінських повстанців (Бісмарк робив спроби схилити до контрреволюційних дій деяких генералів з командування пруською армією), його затятий роялістський настрій не залишився непоміченим. Контрреволюційна активність Бісмарка зміцнила його зв'язки з людьми, які визначали долю Пруссії. Він тісно зійшовся з королем Фрідріхом Вільгельмом IV, а також із принцом Пруським (з 1861 – король Пруссії Вільгельм I), найближчим співробітником якого він був з початку 60-х і до кінця 80-х рр.

Уже в період революції 1848 р. головним аргументом для нього була сила, у якій він бачив запоруку будь-якого політичного і дипломатичного успіху. Бісмарк прийняв активну участь у підготовці державного перевороту в Пруссії у листопаді 1848 р. – у розпуску революційних Пруських зборів. При цьому він був готовий застосувати силу проти ліберальних депутатів, аж до їх розстрілу. Готуючись до зустрічі членів уряду

Пруссії з депутатами Пруських зборів 9 листопада, Бісмарк керував розміщенням у приміщенні театру, де відбувалися засідання зборів, 30 "найкращих стрільців-гвардійців", які повинні були, як відзначав Бісмарк у мемуарах "захистити своїми винятково прицільними пострілами міністрів, якби останнім загрожувало фізичне насильство" [1, т. 1, с. 17].

Не дивно, що в ці дні король Фрідріх Вільгельм IV дав Бісмарку таку оцінку: "Може бути використаним лише при необмеженому пануванні багнета"; друга версія – "Затятий реакціонер, пахне кров'ю, використати пізніше" [1, т. 1, с. 36].

Бісмарк, обраний депутатом Пруського ландтага в лютому 1849 р., різко негативно виступав проти демократичних надбань революції: загальних виборів до Франкфуртського парламенту, свободи слова, громадянського шлюбу. Одночасно він вітав усі акції, які мали на меті придушення революційного руху. Головною метою політичних дискусій у Берліні на той час стало питання німецької єдності. Національні збори у Франкфурті-на-Майні, розробивши текст імперської конституції у березні 1849 р. направили у Берлін депутацію просити Фрідріха Вільгельма IV прийняти імперську корону. Бісмарк поставився до цієї ініціативи різко негативно. Він вважав, що прийняти корону від парламенту, а не від німецьких князів буде недостойним для короля Пруссії. "Німецької єдності, – говорив він у Пруському ландтазі, – домагаються всі ... хто говорить німецькою, але "франкфуртська конституція" підірвала б і зруйнувала ту будівлю держави, що зводилася століттями ..." [3, с. 78].

В імперській конституції Бісмарк побачив низку положень, які нівелювали домінуюче становище Пруссії в об'єднаній Німеччині.

Можна стверджувати, що 1849–1851 рр. стали розквітом Бісмарка-парламентаря. У ці роки проявилися характерні риси, притаманні його діяльності: упевненість у своїх переконаннях, презирство до парламентського базікання, уміння досить чітко розібратися в обговорюваних питаннях і враховувати силу аргументів. Поєднуючи спритність з погрозами, Бісмарк завжди знаходив засоби, щоб нав'язати свою волю пруського ландтагу. Опозицію він ненавидів і терпів її лише тією мірою, якою вважав, що вона йому заважає. У боротьбі з нею Бісмарк не зважав на її політичну орієнтацію: чи то ліберали, чи то католики, чи навіть консервативні юнкери.

З 1851 р. майже вісім років Бісмарк був представником Пруссії у загальнонімецькому Союзному сеймі у Франкфурті-на-Майні, де були представлені 34 німецькі держави. Одночасно до 1852 р. Бісмарк залишався депутатом пруського ландтагу, де виступав із серйозною критикою конституційної системи, що врешті-решт привело до встановлення у Пруссії консервативного триступінчатого виборчого права. Полеміка пруського консерватора з лібералами була такою завзятою, що у 1852 р. справа дійшла до виклику на дуель їхнього лідера Георга фон Вінке (До цього Бісмарк провів 28 поєдинків, програвши лише один, отримавши шрам на обличчі).

Головною проблемою в діяльності Бісмарка у Сеймі були відносини з Австрією; він намагався підірвати її пануючий вплив у німецьких землях і забезпечити домінуючі позиції Пруссії. Бісмарк розумів історичну необхідність і неминучість об'єднання Німеччини, але бачив це об'єднання лише на юнкерсько-династичному підґрунті і під егідою Пруссії. Він вважав, що в боротьбі за зверхність над німецькими державами військове зіткнення між Пруссією і Австрією неминуче. А тому забезпечення військової могутності Пруссії стало для нього альфою й омегою подальшої політичної діяльності. Ще у 1850 р. Бісмарк стверджував, що його ідеєю було пра-

гнення "відстрочки війни до тих пір, поки ми не озброїмся" [1, т. 1, с. 53]. Його діяльність як дипломата і державного діяча була направлена на створення сприятливих міжнародних і внутрішніх умов, що гарантували нарощування військової могутності Пруссії.

У 1862 р. Бісмарк був відкликаний з дипломатичної служби для врегулювання конституційної кризи в Пруссії, що виникла через протиріччя між монархією і парламентом у військовій сфері. План зміцнення і реформування пруської армії, зокрема введення трирічного терміну військової служби, запропонований пруським керівництвом, вимагав збільшення бюджетних витрат. Це викликало енергійний опір ліберальної більшості палати депутатів. Король Вільгельм I, який тільки у 1861 р. зійшов на престол, використавши усі конституційні можливості, щоб переконати парламентарів, схилився до думки відмовитися від трону.

Зайнявши посаду міністра-президента (голови ради міністрів) Пруссії, Бісмарк негайно розпочав війну з палатою депутатів. Виступивши на засіданні бюджетної комісії 30 вересня, він заперечив право палати депутатів затверджувати бюджет і зобов'язання уряду подавати його проект завчасно, до початку наступного року. У відповідь на непоступливість парламентарів Бісмарк заявив від імені уряду, що забирає назад законопроект про бюджет на 1863 р. Палата наполягала на негайному поданні бюджету, оголосивши антиконституційними будь-які відхилені нею витрати. Тоді Бісмарк 13 жовтня на засіданні обох палат ландтагу від імені короля оголосив сесію ландтага розпущеною. Так почався період безбюджетного правління, що привело до подальшого загострення конституційного конфлікту. Пізніше ландтаг неодноразово переривав свої сесії або розпускався, але нові вибори лише посилювали опозицію.

Протягом чотирьох років, до 1866 р., Бісмарк, ігноруючи ландтаг, стягував податки, маніпулював за своїм розсудом окремими виплатами, самостійно отримувал позики і продовжував будувати нову армію відповідно до планів короля і військового міністра Роона. Бісмарк спокійно продовжував ігнорувати опозицію, "проявляючи "товстошкурість", якій міг би позаздрити, за словами його поклонників будь-який носорі!" [4, с. 64].

Відносини Бісмарка з ландтагом були фактично ворожими. Коли 7 травня 1866 р. на нього було здійснено замах (стріляв один студент), то ландтаг жодним словом не висловив свого співчуття і багато дружин і дочок депутатів, коли терорист у в'язниці покінчив з собою, приїздили віддати йому посмертні почести.

Перемога Пруссії над Австрією у війні 1866 р. змінила співвідношення парламентських сил: ряди опозиції порідшали, більшість перейшла у пробісмарківський табір. Цим скористався Бісмарк, щоб протягнути депутатам руку примирення: він переконав короля попросити у ландтага індемніта (зняття з уряду відповідальності) за протиправне використання податкових коштів на армію. Ландтаг надав індемніт більшості голосів 230 проти 76. Бісмарк тим самим принципово визнав за парламентом право на утвердження бюджету.

Розгром Австрії дав Бісмарку нагоду реформувати Німецький союз у Північнонімецький союз під пруською гегемонією. Вибори у загальнонімецький рейхстаг на початку 1867 р. відбулися на основі загального рівного і прямого виборчого права. Бісмарк був також обраний депутатом рейхстагу, але він не примкнув до жодної із фракцій. Важливо зауважити, що пропозиція про загальне виборче право належала Бісмарку, який намагався напередодні військового зіткнення з Австрією зобразити Пруссію як поборницю перебудови Німецького союзу на демократичніших засадах. Конституція Північнонімецько-

го союзу хоч і мала відбиток лібералізму, проте зусиллями Бісмарка, який не збирався давати будь-яких політичних прав рейхстагу, не встановлювала у країні парламентську монархію. Усе ж ліберали сприймали її як шанс для лібералізації держави в майбутньому.

Як і у 50–60-ті рр. права депутатів рейхстагу Бісмарка мало цікавили. Рейхстаг для нього був лише знаряддям політики. Коли у 1868 р. рейхстаг прийняв значною більшістю голосів закон, що забороняв переслідувати депутатів рейхстагу і ландтагу Пруссії за їхні публічні виступи, Бісмарк налаштував бундесрат не затверджувати закон. У 1869 р. цей закон рейхстагу знову був провалений.

Німецька імперія, яка утворилася після франко-пруської війни 1870–1871 рр. мала риси бонапартистської диктатури; вона передбачала авторитарні методи управління держави, що проявлялися в обмеженні прав рейхстага, відсутності відповідального перед парламентом уряду, концентрації важелів влади у вузькому гуртку у складі короля Вільгельма I, канцлера Бісмарка, військового міністра Мольтке. Характерно, що проголошення Бісмарком 18 січня 1871 р. Вільгельма I імператором відбувалося лише в оточенні німецьких князів, без представників рейхстага.

Два наступних десятиріччя діяльність Бісмарка на посаді імперського канцлера була підпорядкована консолідації та збереженню досягнутого як на міжнародній арені, так і у внутрішніх справах. Парламент розглядався ним як дієвий засіб реалізації його політичних устремлень. Перші роки імперії – це боротьба з прусським й антипруським партикуляризмом, завершення реформ, розпочатих ще в кінці 60-х рр. Рейхстаг мав бути одним з атрибутів національної єдності, необхідним органом у боротьбі з партикуляризмом.

Бісмарк був реальним політиком, зрозуміло у можливих для прусського юнкера межах. Він розумів, що у XIX ст. без парламенту Німеччині не обійтися. А якщо так, то хай він слухить йому, аніж його противникам. Бісмарк зробив усе, щоб поставити парламент на службу імператорському режиму. При цьому він добивався не лише, щоб уряд мав підтримку більшості парламенту, але і щоб ця більшість протидіяла опозиційним силам. Сам Бісмарк міцно не зв'язував себе з будь-якою партією чи політичним угрупованням. Залежно від умов він спирався то на одну, то на іншу партію.

У тогочасних умовах Бісмарк мав широкі можливості маніпулювати парламентськими виборами. У виборах у рейхстаг і прусський ландтаг буржуазна чи юнкерська партія могла досягти успіху лише за умови співпраці з Бісмарком. Серйозний конфлікт із канцлером неминуче приводив партію до поразки. Так було і з прогресистами в період об'єднання Німеччини, націонал-лібералами і консерваторами у різні періоди історії Німецької імперії. Щоправда католицька партія Центру, незважаючи на конфлікт, отримувала на виборах значну кількість мандатів, що відображало партикуляристські тенденції католицького півдня країни. Партія могла створити значну фракцію, але не могла отримати більшість.

Бісмарк розгорнув широку політичну боротьбу ("культуркампф") проти католицького духовенства і партії Центру, які очолили антипруські й антиімперські сили. Для проведення через рейхстаг антиклерикальних законів Бісмарк, не вагаючись, пішов на конфлікт, а потім і розрив відносин з консерваторами. Політичними союзниками Бісмарка стали вірні традиціям антиклерикалізму націонал-ліберали. Як наслідок, на парламентських виборах 1873 р. консерватори зазнали нищівної поразки; їх фракція стала лише невеликою групою. Заради проведення через рейхстаг антиконституційного закону про

заборону соціал-демократичної партії Бісмарк всупереч позиції націонал-лібералів пішов на зближення з консерваторами і католицькою партією Центр. Два замаху на Вільгельма I у 1878 р., до яких соціал-демократи не мали відношення, розглядалися Бісмарком у контексті загрози державі з боку соціал-демократії. Вони дали йому привід внести в рейхстаг проект закону про заборону партії. У відповідь на відхилення законопроектів, зокрема голосами націонал-лібералів, Бісмарк пішов на політичний розрив з ними, негайно розпустив парламент і призначив нові вибори, які закінчилися поразкою націонал-лібералів. Загалом тактика розпуску парламенту стала дієвим засобом боротьби канцлера з опозицією; протягом перших 16 років канцлерства Бісмарк шість разів вдавався до розпуску парламенту.

У кінцевому результаті Бісмарк "переконав" рейхстаг прийняти винятковий закон проти соціалістів ("Закон проти суспільно небезпечних прагнень соціал-демократії"), який проіснував до відставки Бісмарка у 1890 р.

Нововведенням канцлера стали так звані парламентські вечори з пивом, куди запрошувалися парламентарії. Під час невимушених, цілком "світських" за формою розмов, вести які Бісмарк умів майстерно, тут робилися і суттєві речі: співставлялися й уточнювалися думки, відбувався обмін інформацією, зав'язувалися політичні контакти [6, с. 271].

Намагаючись зміцнити існуючий лад, Бісмарк уміло використовував рейхстаг для соціального маневрування. Поряд із прийняттям грубих і прямих законів проти робітничого руху він ініціював соціальне реформування (закони про страхування на випадок хвороби, інвалідності, у зв'язку зі старістю (надання пенсій), що використовувалося як "підкуп" робітників, щоб позбавити соціал-демократів опори в масах. Бісмарк неодноразово підкреслював, що страхування допоможе вирвати бідняків з-під згубного впливу "красномовних честолюбців, які стоять на чолі робітничого руху" [6, с. 342]. У той же час варто зазначити, що трудове законодавство Бісмарка хоч і не могло вирішити нагальні проблеми робітників (тому проти законів у рейхстазі голосували депутати соціалісти), усе ж мало і позитивні елементи. Для свого часу ці закони були кроком уперед і виділяли Німеччину серед інших країн.

Метою всього політичного життя Бісмарка, за його власними словами було "посилення королівської влади і зміцнення імперії" [1, т. 3, с. 55]. Саме за це правлячі класи Німеччини сприймали його як національного героя. Хоч силові методи "впливу" на парламент (навіть у кінці своєї кар'єри він планував розігнати рейхстаг і встановити надзвичайний стан, щоб увіковічити винятковий закон проти соціалістів) не принесли йому лаврів. Антидемократичні принципи його парламентаризму загалом негативно сприймалися німецьким суспільством. 1 квітня 1895 р. відставному Бісмарку виповнювалося 80 років. За кілька днів до нього рейхстаг більшістю голосів відхилив пропозицію направити йому поздоровлення, засвідчивши цим, що його діяльність на посаді канцлера продовжувала викликати осуд у багатьох активних політиків.

1. Бісмарк О. Мысли и воспоминания : У 3 т. – М., 1940–1941.
2. Окрім природних здібностей Бісмарк мав значний дипломатичний досвід: у 1852–1859 рр. – представник Пруссії у Союзному сеймі німецьких держав у Франкфурті-на-Майні; у 1859–1862 рр. – посланець Пруссії в Росії; у 1862 – у Франції. 3. Палмер Алан. Бісмарк. – Смоленск, 1998. 4. Ротштейн Ф. А. Из истории прусско-германской империи. – М., Л., 1948. 5. Хилльгрубер Андреас, Берглар Петер. Выдающиеся политики. Отто фон Бисмарк. Меттерних. – Ростов на/Д., 1998. 6. Чубинский В. В. Бисмарк. Политическая биография. – М., 1988.

Надійшла до редколегії 11.01.06